

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. 13

Coll. No. 642

Title Kaivalya pramisa dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 642 Subject : Vedic lit.

Title : Kaivalyopanisaddipikā

Author : Sankarānanda Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11" by 5" Extent : 7 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ कैवल्योपनिषद्दीपिका ॥ ॥ कैवल्योपनिषद्धार्या कैवल्यार्थप्रबोधिनी ॥ मया आख्यायते
तेन कैवल्यत्मा प्रसीदतु ॥ १ ॥ नगवती श्रुतिर्मानेव सुखप्रतिपत्त्यर्थं किंच नाश्रुत्यायने मुररीकृत्याख्यायिका मवता
रयति ब्रह्मविद्याया मास्ति क्व बुद्धिं जनयितुं ॥ अथेति ॥ अथ साधनचतुष्टयसंघस्य नंतरं ॥ आश्रुत्यायनः कवेदाचा
र्यः ॥ नगवतीं प्रजावतीं ॥ परमेष्ठिनं सर्वेच्छिद्यस्थाननिवासे ॥ उपसमेत्य शास्त्रीयेण विधिना समीपमागत्य ॥ उवाच
उक्तवान् ॥ आधीमदनुग्रहार्थं स्मर ॥ नगवन्दे समग्रधर्मज्ञानवैराग्येश्वर्ययशः श्रीमन् ॥ ब्रह्मविद्या ब्रह्मलोके
शकालवस्तुपरिहृष्टमृत्युस्य विद्यां बुद्धिं ज्ञानं तत्साक्षात्कारकारणं तां ॥ वरिष्ठां प्रतिशयेन श्रेष्ठां ॥ सदानित्यां ॥ सद्भिः
देहादिर्धर्मबुद्धिश्चैः ॥ सेव्यमानां हृदये ध्रियमाणं ॥ निगुणं सर्वभूतेर्धर्मो विद्यमानस्त्वेन विद्यमाना मप्यवि
द्ययानितरं संदत्तां ॥ यथा ब्रह्मविद्यया ॥ अचिरात् अदीर्घकालेन ॥ सर्वपापं निखिलदुःखाकरमज्ञानं संस्कारं ॥
अपोखविविधं परित्यज्य विनाशयेत्यर्थः ॥ परात् सर्वजगत्कारणद्वयाकृतात् ॥ परमुत्कृष्टं तानाश्रयविषयत्वात् ॥
पुरुषं परिपूर्णं ॥ उपेति प्रोप्नोति ॥ विद्वान् अदमेव सोस्मीति साक्षात्कारवान् ॥ एवं पृष्ठः ॥ तस्मै स्वशिष्याय ब्रह्म
विद्यार्थिने ॥ सः गुरुः सर्वज्ञः ॥ ह किल ॥ उवाच उक्तवान् ॥ पितामहश्च जगत्पितृणां दक्षादीनां पिता पितामहः क
मलासनः ॥ चोष्यर्थः ॥ स पितामहोऽप्युवाच न तूपेक्षां कृतवानित्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्यायाः साक्षात्कृतुमशक्यत्वात् तदर्थ
स्य च ब्रह्मणे वाञ्छनसातीतत्वादतः सोपायांतामाह ॥ अथेति ॥ अज्ञानक्लिध्यानयोगात् ॥ अज्ञानास्ति क्व बुद्धिः ॥
नक्लिर्न जेतं न देकतात्पर्यबुद्धिः ॥ ध्यानं विजातीयत्वं प्रेयश्च सजातीयप्रत्ययप्रवादः ॥ एतेषां योगः संबंधः ॥
एतत्कारणमित्यर्थः ॥ तस्मात् ॥ अवेदिता नादि ॥ इदानीं यथा अज्ञानक्लिध्यानयोगो ब्रह्मविद्यायां कारणं न ह त्सं

आसोपीत्याह॥ न कर्मणेति॥ न कर्मण्योते न स्मार्तेन वा न॥ न प्रजया पुत्रादिना न॥ धनेन दैवेन मातृपेण वित्तेन नेति
 सर्वमनुभवते॥ अतस्त्वमिति वक्ष्यमाणानुसंगः॥ कर्मप्रजाधनपदेष्ववगंतव्यः॥ त्यागेन निरिवित्तं श्रोतस्मार्तकर्मप
 रित्यागेन धारमदं स्यात्प्रमरूपेण॥ एकं महात्मानः संप्रदायविदः॥ अमृतत्वं अविद्यादिमरणभावराहित्यं॥ आन
 शुः शानतिरे प्राप्ताः॥ एवं कृते संन्यासे परेण परस्तात्॥ नाकं कंसुखं तद्विरोधिः॥ स्वमकं न विद्यते यस्मिन्
 नाकस्तं स्वर्गस्योपशित्यर्थः॥ अथ वा परेण परं ताकमानं दात्मानं निहितं प्रहिंसं सर्वत्र स्थितमित्यर्थः॥ गुहा
 यो बुद्धौ॥ विज्ञातते विशेषेण स्वयंप्रकाशत्वेन दीप्यते॥ यदेतन्मसिद्धं विश्वं कापि स्वरूपं यतयः कृतसंन्या
 साः प्रयत्नवतो ब्रह्मसाक्षात्कारसंपन्नाः॥ विशंति प्रविशंति॥ इदं वयं स्मरति साक्षात्कारेण तदेव तत्त्वं तीत्य
 र्थः॥ अतीनां विशेषेण न्याह॥ वेदांतेति॥ वेदांताः प्रसिद्धास्तेभ्यो जातं विशिष्टं अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तस्मिन्ने
 व सुनिश्चितोर्थः प्रयोजनं येषांते॥ अथ वा सुनिश्चितः सम्प्रगवधारितो ब्रह्मलक्षणो यो विद्योपायो यो स॥ सं
 न्यासयोगात्सम्प्रगवत विद्यादिव श्लोकव्यभोगस्य न्यासस्यागः संन्यासस्तस्य योगः अहं संन्यासी अस्मीति
 दोषस्तस्मान्॥ यतयः व्याख्यातं॥ संन्यासयोगाद्यतयः पुनरादानं विशेष्यत्वं कथयार्थं॥ शुद्धसत्त्वाः शुद्धरागादि
 कषायरहितं सत्त्वमेतः करणं येषांते॥ एवं कृता अपि कुतश्चित्प्रतिबंधादस्मिन् शरीरेऽनुत्पन्न साक्षात्काराश्रये न दा
 ते उक्ता यतयः॥ ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मणः कार्यस्यैक एव लोकोऽनेक भूमिकप्रासादवदधुपयदि भागेनावस्थितः॥ ब्रह्म
 व एतेनाभिधीयते॥ तेषु परंतकाले परस्य कार्यब्रह्मणः अंतकालो विनाशकालो द्विपरार्द्धवसानः परंतकालस्त
 स्मिन्॥ परं राता दुक्कष्टादमरणधर्माणो व्याकृतत्वात्॥ परिमुच्यंति परिमुच्यंते सर्वतो विमुक्ता भवंति॥ सर्वे निरिवि
 ब्रह्मज्ञानजन्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारा संसारा मुक्ता भवंतीत्यर्थः॥ ब्रह्मलोके धितिवाक्येनानेक भूम्यभिप्रायेण॥

लाः॥ इहाती ब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थमुपासनं कर्तुमुपवेशनार्थं देशविशेषादिकमाह॥ विविक्तेति॥ विविक्तदेशे एकांत
 प्रदेशे च शरादव्याकुलकालेपि॥ सुरवासनस्थः सुरवमनुद्गकारं दंष्ट्रासनं सुरवासनं तस्मिन् तिष्ठतीति सः॥
 शुचिर्बहिरंतः शौचवान्॥ समातिग्रावाचशिरश्च शरीरं च यस्य स समग्रीवशिरः शरीरः रज्जुकायः प्रका
 धासनस्थ इत्यर्थः॥ अस्याश्रमस्थः अति अधिकः ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्थकुरीचक बहूदकदंसेभ्यो आश्रमः
 धारमदं स्पल्लुणः त्याश्रमस्तस्मिन् तिष्ठतीत्याश्रमस्थः॥ सकलेंद्रियाणि निरिवित्तानि समतस्तानि ज्ञानकर्म
 द्रियाणि निरुध्य स्वस्वप्रचारेभ्यो वरुध्य॥ न न्यादेव वनदेवादाधिक्यादास्वगुरुं स्वस्य तत्त्वमसीत्यर्थस्यावबो
 धकंप्रणम्य प्रकर्षेण तत्त्वाऽनंतरं रुतुं डरीकं रुदयकमलं पंचद्विडादि विशेषणं॥ विरजं विरजस्कं अपगत
 शगदेषादिकं॥ विशुद्धं विगतसमस्तदुःखादिदोषं विचिंत्य विशेषेण ध्यात्वा॥ मध्ये रुदयपुंडरीकस्योतः॥ वि
 शदं निर्मलं स्वस्फटिकसंकाशमित्यर्थः॥ विशेषं विगतशोकदुःखं॥ आनंदपूर्णं रुदयं स्मेराननं चेत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु
 अचिंत्यं वा अनसातीतत्वेन प्रत्ययसंतत्यविषयं॥ वासनसातीतत्वे हेतुः॥ अयं शराद्यशेषविशेषशून्यत्वान्न स
 द्यं॥ असत्त्वं परिकेदं वा वारयति॥ अनंतरूपं न विद्यतेऽतः इयत्तारूपाणां शरीराणां यस्य सः देशकालवस्तुपरिहेद
 शून्यं वा तं रूपं॥ शिवं संगलरूपं॥ प्रशंतमविद्यादिदोषरहितं॥ अमृतं कालत्रयाऽसंस्पृष्टं॥ अमृतवद्वानिर
 ति शयानंदरूपं॥ ब्रह्मलक्षदसर्वस्मादप्यधिकं॥ योनिं प्रगज्जन्मादिकारणं॥ तर्क्यथेतद्विशेषेण जातं तद्वत्स्वरू
 पमपि आदिमध्यातविद्यानंत्यनिपरिहेदविनाशवर्जितं॥ तत्र हेतुः॥ एकं द्वितीयवस्तुमात्ररहितं॥ विभुं समर्थं
 व्यापिनं वा॥ चिदानंदं स्वयंप्रकाशमाननिरतिशयानंदं॥ अरूपं चिदानंदव्यतिरिक्तरूपरहितं॥ अतः अजुतं आ

उमासहायोपासनात्तयाविधादशातस्याप्राप्योयोनिरवधः स ए केवलस्यास्तीत्युपायेनादेत्यर्थः ॥५॥
 वागमस्याहसब्रह्मत्यादिनाज्ञात्वातन्मत्सुमयेतात्पतेन ९

श्रवणकरं ॥ उमासहायं ॥ उमाब्रह्मविधारूपाजवातीसासहायोयस्यते ॥ कामादिपाटञ्चररुक्कंसत्याब्रह्मविधायोक्तएवका
 मादिपाटञ्चरावकाशइतिभावः ॥ यदाउमाहनाशशरीरत्वेनवासांकस्थितानुपमयुवतिरूपत्वेनवायस्यसउमासहायः
 तंपरमेश्वरंउक्तब्रह्मादितियंतारं ॥ प्रजुंसमर्थं ॥ त्रीणि सोमसूर्याग्न्यात्मकानिलोचनानियस्यसस्त्रिलोचनस्तं ॥
 नीलकंठंरुद्रमकंठं ॥ प्रशंतंप्रसन्नवदनंइयं ॥ ध्यात्वाप्रत्ययप्रवाहेणसाक्षात्कृत्य ॥ मुनिर्मननशीलः ॥ गच्छतिप्राप्नो
 ति ॥ भूतयोनिमाकाशादिसहाभूतकारणं ॥ तद्विकिंकारणंलोधाधिकमित्याशंक्यनेत्याद ॥ समस्तसाक्षिसमस्तसा
 क्षिणं ॥ सर्वबुद्धिप्रचारइष्टारं ॥ साक्षित्वमपिनकेवलस्येत्यत आह ॥ तमसः आवरणविक्लेषशक्तिरूपायाअविधा
 याः परस्तात् ॥ परमात्माविधासंबध्मूत्यइत्यर्थः ॥ उमासहायोपासनातः प्राप्योनिरवधोविधादशायांस एवातेत्या
 ह ॥ सउक्तः ब्रह्माप्रथमशरीरकार्यकारणभूतः ॥ सउक्तः शिवउमासहायः ॥ सेंडः सउक्तइंद्रस्त्रिलोकीपतिः ॥ सउ
 क्तः अक्षरः विनाशरहितः ॥ परमउक्तः स्वराइअन्यानपेक्षत्वेनस्वयमेवराजतेइतिस्वराइ ॥ सविष्णुः व्यापनशीलः
 शंखचक्रगदाधरः ॥ सउक्तः प्राणः प्राणदिपंचद्वनिरूपः ॥ सउक्तः कालोक्तिः कालरूपीवैश्वानरः ॥ सउक्तः चंद्रमाः
 शशंकः ॥ स एवोक्तएवसर्वनिखिलंयत्प्रसिद्धं ॥ भूतमतीतं ॥ यच्चयदपिजगत्भावि ॥ चकाराद्वतमानमपि ॥ सना
 तनंचिरंतनं ॥ ज्ञात्वाहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य ॥ तंउक्तमानंदात्मानं ॥ मत्सुमविधोस संस्कारं अत्येतिअतीत्य
 गच्छति ॥ नान्यः उक्ताहसज्ञानाद्यतिरिक्तः पंथा मार्गः विमुक्तयेविमुक्त्यर्थनास्तीतिशेषः ॥ यदात्रयाणं विश्वतेज
 सप्राज्ञानां विराट्द्विश्यगतेश्वराणं वाप्रयं प्रकाशत्वातेनलोचनं प्रकाशस्वरूपं त्रिलोचनं नीलं तमोऽज्ञानं कंठं
 कंठवस्त्रिदेकदेशेऽधिकव्याप्तित्वेनचैतन्यस्यवर्ततेयस्यसनीलकंठस्तमितिवारब्धानं ॥ तदाविशदं अविधारहितं ॥
 २ त्रिभिर्विश्वदिभिर्विशडादितिर्बलोचनं प्रकाशस्वरूपं त्रिलोचनं ॥ चैतन्यस्याधिकव्याप्तित्वेननीलमज्ञानं कंठं कंठवस्त्रि
 रूपैकदेशेवर्ततेयस्यसनीलकंठस्तमितिवारब्धानं ॥ २

इश्वरस्यकार्यं
 जगतः कारणं

एव ५

यदेत्यस्येतिव्या
 व्यानमित्यग्रे
 स्वयः ॥ १५

२

उ१ ब्रह्मविधासहायं

विशोकंडः स्वसंस्काररहितं ॥ उमासहायं ब्रह्मविधासहायं प्रशतं पुनरुत्पानसंस्कारवर्जितमि
 ति निर्गुणपरत्वेन ॥ सप्रगं वाक्यमवगतं ॥ निर्गुणस्याप्युपलंभक
 त्वेन हृदयप्रदेशे मध्यस्थत्वमविरुद्धं ॥ तथा च ध्यात्वा मत्तननिदिध्यासने स्तुते स्तुतदप्युप
 पन्नमेव ॥ सर्वभूतस्य सर्वेषु स्थावरजंगमेषु भूतेषु तिष्ठतीति तमात्मानं अस्मत्प्रत्य
 यव्यवहारयोग्यं सर्वाणि स्थावरजंगमानि भूतानि सर्वभूतानि चकार ॥ आधाराधेय
 नावयुक्ता मायः ॥ आत्मन्या नंदात्मनि अहं प्रत्यययोग्ये ॥ संपन्नसम्पत्कंशयविपर्य
 यमंतराणावलोकयत् ॥ ब्रह्मब्रह्मदेवकालवस्तुपरिछेदसम्पत् ॥ परमं उक्तं अतुल्यचरित
 मित्यर्थः ॥ याति प्राप्नोति ॥ यातीति देहलीदीपन्यायेनात्वेति नयाति न प्राप्नोति ॥ पुमेनोक्त
 बोधव्यतिरिक्तेनेहेतुना कारणेन ॥ ध्यात्वा गच्छतीत्यस्य व्याख्यानं ज्ञात्वा तमित्यादि ॥ नान्यः
 पंथा विमुक्तयस्यस्य व्याख्यानं सर्वभूतस्यमित्यादि ॥ यदास्वेवं ज्ञानं नोत्पद्यते तदा तदुत्प
 ण्यात्मा मुक्तिर्गच्छति भूतयोनिमिति पूर्वगं यस्य व्याख्यानं ज्ञात्वा तन्मत्सुमयेति नान्यः पंथा इति ग्रंथस्य व्या
 ख्यानं सर्वभूतस्यमित्यादि ॥

सर्वाधिष्ठा
 नत्वेन २

॥३॥

इति पायमाह-आत्मानं अंतःकरणं अरणीं वक्त्रं जनकं मंत्रं संस्कृतं काहं हत्वा विधाय अधरारणित्वे
न चिंतयित्वेत्यर्थः ॥ प्राणवमोकारचोत्तरारणित्वं कारुण्यं चेत्यस्यानुभवत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य सर्वात्मको
इमस्मीत्येवं रूपं ज्ञानं निर्मयं नो मासस्तस्मात्तदुत्पत्तेनाह ब्रह्मास्मीति साक्षात्काराग्निना ॥
प्राणः प्राणतो बंधनरूपः प्रज्ञानरज्जुरचितं प्रहं मनेसा हिरूपं दहति न स्मीकरोति पंडितः पंडीहं
ब्रह्मास्मीति बुद्धिस्तं प्राप्तः ॥ तन्वस्यासंगोदासीनस्य कुतः संसारः पारारूप इत्यत आह ॥ स
एवोक्तोदासीनांग एव न त्वन्यः मायाऽविद्या आवरणवित्तेषु करि शक्तिः तथा परिमो
हित इव स्वयं प्रकारः प्राणं दात्मा स्वस्वरूपो पापि माया परिमोहितात्मा ॥ त्वारारं स्थिता
हिनेदचिन्तं मनुष्यादिके वरं प्राप्स्याय प्रहं मनुष्य इत्याद्यभिमानेनासंमंतात्स्योक्त
सर्वकरोति सर्वमापारजातं कुरुते ॥ स्त्रियो मनो नु कुलायुवतयः अन्नपाने मनो मुकु
ले ॥ प्राप्तिना वसना धादनादीनि मनो नु कुलानि ॥ विचित्रैर्भोगैः स्त्रियन्नपादि विचित्रजो
गैः स्त्रियन्नेति छांदसं ॥ स एव माया परिमूढ एव न त्वन्यः जाग्रज्जागरणमिंद्रियैर्बाह्यवि
जीवस्वरूपो पाधिस्तयामायया परिमोहित इवात्मा बुद्धिदारा सर्वकरोति माया परिमूढ इव बुद्धिदारा

३५

३५ यजाम्भकागरांकुर्वन्तः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥३॥

स्वमे

षयो पतुश्चिरमं कुर्वन् ॥ सर्वतो विषयसुरपजातमिः परितस्त्रिस्तां प्रमेति गच्छति सुखं दुःखं
च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इदानीं स्वप्नसुषुप्तौ विहेतुतदजायकपनेनार्थात्संसारमोक्षयोर्दृष्टान्त
प्राह ॥ स्वप्नेनेद्रिद्वयोपरमरूपायां स्वप्नावस्थायाम् जीवः प्राणानाधारयिता विविधवासना
वासितः सुखदुःखयोः प्रसिद्धयोः भोक्ताऽहं सुखं हं दुःखीत्येवं रूपमत्ययवान् सुखदुःखजोक्ता ॥
तत्र संसारदृष्टेर्वास्तवत्वं वारयति ॥ स्वमायया स्वस्वस्वप्रतर्कदेहाभिमानिनो मायाऽज्ञानं
विपरितज्ञातं च तथा कल्पितविश्वलोके ॥ स्वमे यथा तद्वक्त्रागारेणोपीत्यर्थः ॥ सुषुप्तिकाले प्रा
णं नो जागवसरे सकलेऽस्त्रित्वे वितीने विशेषविज्ञाने स्वकारणतयं गते सति एतावत्सु
षुप्तौ मोक्षे च समं इयांस्तु विशेषः न मोक्षनिर्मुक्तोऽज्ञानावतः ॥ सुखरूपं स्वयं प्रकारमा
नं प्राणं दात्मानं स्वरूपं एति गच्छति ॥ पुनश्च प्राणं दात्मानं स्वरूपं प्राप्य नृपोपि ॥ जन्मान्तरक
र्मयोगा-प्राग्जवीय कर्मानुसारतः ॥ स एव प्राणं दात्मानं स्वरूपं प्राप्य एव सुषुप्तिं गत एव न त्वन्यः
जीवः प्राणविधारकः स्वपिति स्वप्नावस्थानं गच्छति सुषुप्तात् ॥ अथवा प्रबुद्धः प्रबोद्धः

जागरणं प्राप्नो न वतीति शेषः ॥ इदानीं जीवब्रह्मणो रैक्यमाह ॥ पुरश्चये स्मृतं तस्मात्प्राप्या
 उता शेषशरीरत्रये क्रीडति विहरति ॥ यश्च जीवः चकार एवकारार्थः यः प्रसिद्धः परमात्मैव
 प्राणधारकः ॥ ततस्तु तस्मादेव जीवाभिन्नान्न त्वन्मस्मात्कृतं तत्सन्नं सकलं निखिलं विचित्रं वि
 विधकर्षनामरूपं विश्वं ॥ आधारं रज्जुरिव सर्पधारावती पट्टमृत्तितलोदेः सकलस्य विश्व
 स्माधारभूतं ॥ आनंदं निरतिशयानंदस्वरूपं ॥ अखंडबोधं ॥ आनंदरूपं चैषि स्वयं प्रकाशो
 कस्य नाव ॥ यस्मिन्नखंडबोधे लयं विनाशं याति गच्छति पुरश्चयं च व्याख्यातं च शब्दादप्यपि ॥
 एतस्मात्पुरश्चरे याधिष्ठानाद्बुद्धेर्दृष्टुः जायते उत्पद्यते प्राणः क्रियाशक्तिः मनोऽतः करणं ज्ञानशक्तिः
 सर्वे हि प्राणि च सर्वाणि कर्मज्ञाने हि प्राणपि च शब्दादिमाहिकमपि ॥ खंतनः वायुर्न न स्या
 न्ज्योतिस्तेजो धातुः प्रापः नीराणि पृथिविभूतिः विश्वस्य निखिलस्य स्थावरं जंगमात्म
 कस्य प्राणिजातस्य धारिणी विधारिणी ॥ इदानीं भासवाक्यार्थमाह ॥ यत्प्रसिद्धं परब्रह्म
 द्वाधारणधातुरतस्तन्नपातुं जीवशब्दमाह प्राणधारकः ॥ यश्चैतस्यार्थमाह यः प्रसिद्धः परमात्मैव
 ३३

ले

॥४॥

३. दुर्विज्ञेयं

३

हं ब्रह्म ब्रह्मेश कालवस्तु परिच्छिद्यम् ॥ सर्वान्मासर्वान्प्राणिदृष्टिस्थितः सर्वान्मासर्वान् ॥ विश्वस्य
 सर्वस्य कार्यकारणजातस्य आयतनमाधारभूतं ॥ महद्ब्रह्म सर्वधारत्वेनैव ॥ सूक्ष्मादणु
 परिमाणं सूक्ष्मतरं महदप्यतिशयेनैव ॥ नित्यं विनाशमन्यं ॥ तत्तत्तत्तत्परं ब्रह्म त्वमेव तदेव
 गंतैव तत्त्वमसि ॥ तनुतन्मतोऽन्यत्प्रहंतु तस्मादप्यः मपि कर्तृत्वादिविशेषोपलब्धनादित्य
 तः प्राह ॥ त्वमेव तत् ॥ त्वं कर्ता भोक्ता ॥ विधया वस्तुतस्तुत्वं परं ब्रह्मैव तत्त्वमसि ॥ इदानीमेवं ज्ञाने
 प्रकृतमाह ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः प्रसिद्धाः तद्वद्विषयविशेषाद्वयः तदेव पंचसं ॥ यत्प्रसि
 द्धं स्वयं प्रकाशं प्रकाशते तत्तत्तत्तत्स्वयं प्रकाशं ॥ ब्रह्म सत्सत्ता नादित्यहं ॥ प्रहं ब्रह्मावगता
 चिह्नं रैः प्रकर्षेण मुक्तो न वतीति ॥ इदानीं सर्वस्मात्प्रपंचादे उदाहरणमाह ॥ त्रिषु जागर
 णस्य जसुषुप्तेषु धामसु स्थानेषु यत्प्रसिद्धं जगत्पञ्चमूलप्रविविक्तानंदरूपं ॥ भोक्ता विश्वतैज
 सप्राज्ञाख्यः ॥ जोगस्य स्थूलप्रविविक्तानंदजोगेपि चाद्विद्वैवादि विनागेपि पतुं तत्तत्त्रिधा भोग्या
 नंदत्मा ॥ इति एवं प्रकारेण द्वाव्यो सहा च स ॥ सर्वे निखिलेर्बजे रंहममाद्यैः स मा ३३

रिपंचजातेन वेत्तेन मन्त्रिधाना हिम्नः विलक्षणः विपरितो लक्षणः वेत्त एव माहा साही
 स्वाधस्तु विश्वस्पृष्टा चिन्मात्रः ॥ अहं अहं प्रत्यय व्यवहारयोग्यः ॥ सदाशिवः नित्यकैवल्यत्मा
 नित्यकर्तृण रूपो मे हे श्वरः ॥ प्रपंच वेत्त एव मुक्ता इहोती जगज्जन्मादिकारणत्वं मपि स्वस्याहं मप्ये
 व मन्त्र एव ब्रह्मानिदान तत्त्वम् स्मात् ॥ सकलं निरवित्तं नूतनैतिके प्रपंच जाते ॥ जाते समुत्पन्ने ॥
 मयि ब्रह्मानिदाने सर्वं निरवित्तं विश्वं तितितितं मये र्ण र्मिपि तिमामं ॥ मयि सर्वं जयं याति चित्तं शं
 ग छुति ॥ तत्तत्तस्माज्जगज्जन्मादिकारणत्वात् ब्रह्म ब्रह्म देशकाल वस्तु परिच्छेद मृत्यु ॥ अद्वैतं
 न ज्ञेयादिविनाश मृत्यु ॥ अस्मिन् न वा मि ॥ अहं जगज्जन्मादिकारणं चेत्तज्जगत्कारणत्वेन विकारित्वं प्रा
 प्तं तदेतदिति दुर्बोधस्य रूपत्वेन वारयति ॥ अणोः ॥ अणुप्रमाणत्वं अणीयानतिशयेनाणुः अहं
 मेव जगत्कारणं अहं मम यो यो न त्वम् ॥ तदुत्तमं योऽणुस्तथा मम सर्वस्मादस्मधिकः अ
 हं ॥ अणीयसां महतां कारणतां च यथाग्रे दस्तु यानत्रापि स्मादित्यत आह ॥ विश्वं नूतनैतिक
 प्रपंच जाते अहं ॥ अमृतो नैदराहित्ये पिरय गते नैदः स्मादित्यत आह ॥ विचित्रं विविधं स्प

ना

॥५॥

जे हे सत्तिकर्मत्वं कर्म त्वं च स्यात्तथा सति वेत्तेन चेति व्यवहारः सिद्धिमेवेदं भावेन कर्मकर्तृत्वात्वा ब्रह्मणे मन्त्रवेत्ता
 नास्ति एव

यमनेतं चित्रं स्वगतमेदं मृत्यु मित्यर्थः ॥ जगद्विन्नतया आधुनिकत्वं स्मादित्यत आह ॥ उत्पन्नः चिरंत
 नः आधुनिकसर्पधारा बलीवर्द्धन त्रितला धनिना रश्मि विवः अहं पुरुषः परिपूर्ण वस्तुतः अहं अ
 विघट्टशायो ईशः नियंता नियंतृत्व सामर्थ्यवान् हिरण्यमयो ज्ञान प्रचुरस्तत्प्रधानो वाः अदि
 त्स्यः सर्वकार्यकारणत्मा ॥ अहं शिव रूपं मंगल रूपं ब्रह्म अस्मिन् न वा मि ॥ इहानीं सर्वक
 रणहीन स्वस्वस्य सर्वज्ञाता माह ॥ अपाणिपादः पाणिपादहीनोऽहं ॥ अचिरात्किं बुर्बो
 धशक्तिः एवं नूतोपि जय नो गृहीतेत्यर्थः परंपां प्रवजोक यामि अचलः चतुर्हीनः सः प्रच
 सुर्दृष्टा ॥ अणोमीश्वरं केशमीश्वरं कर्णः कर्णहीनोऽहं ॥ विजानामि विविधं प्रपंच जात
 मवगच्छामि विविक्तरूपः बुद्ध्यादियप्यग्न्यः न चास्ति नित्येव वता कैर्मैतन्मावेताव
 गंतामम आनंदात्मनो नैदरहितस्य ॥ चित्रस्वयं प्रकाश बोधस्य जायः सदा सर्वदाऽहं
 ॥ इहानीं सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यस्मात्मानः सर्वविकारा जायं दर्शयति ॥ वेदैः रुगादिभिः
 अनेकैर्बुद्बुद निरहमेव वेधः वेदोत रुत वेदत सूत्र सूत्र वेद व्यासरूपः वेद विदे वच वेदं

॥६॥

तदुक्तो विशेष एवेदनां सांगातां सर्वविधास्थानां वेत्ता वेदविस्तारवाहं न च न्यः च शब्दादने
 कतपः संपन्नः स्रष्टुः अनेन विभूतिमस्तु त्वेषु रदमेव प्रधानमित्युक्तं न पुण्यपापेस्तदिति शो
 षः ॥ नास्ति नाशः विनाशो न विधत्ते मम तनुं पंगः न जन्म जतिर्न ममास्तीत्यनुपंगः ॥ देहे हि
 यबुद्धिः देहाश्रयिण्यवबुद्धयश्च देहे हि यबुद्धिः नास्ति ममेत्यनुपंगः ॥ न नूनिरापो मम पृ
 थिवी सोऽहं कानास्ति बद्धिः प्रसिद्धः नास्ति मम ॥ न चाति लोभेस्ति वायुरपि न मम विधत्ते
 चादाय वीर्यं कार्यमपि न चांबरं च आकाशमपि न ममास्ति ॥ चकारा वाकाशं कार्यं तद्य
 तिरिक्तोक्तानुक्तपदार्थानावकथनायैः ॥ एवं च केन प्रकारेण विदित्वा साक्षात् साक्षात् पर
 मात्मरूपं उच्छृण्वन् दासस्वरूपं गुहाशयं बुद्धौ शयानं निष्कलं निर्गताः प्राणश्रद्धाख
 वायुज्योतिरूपं पृथ्वीदियमनोऽनवीर्यं तयोर्मंत्रकप्रलोकनाभ्याः कलाः यस्य
 तं ॥ अद्वितीयं सजातीयं विजातीयं द्वितीयं वस्तुभूतं ॥ समस्तसाक्षिं समस्तसाक्षिणिं
 सर्वदृष्टारं ॥ सदृसद्विह्वलं जीवाभाववर्जितं ॥ तदेव निरवधं गच्छतीत्याह प्रयाति शुद्धं
 ता किं कैः परभावा एकोऽभाव एव सप्तपदार्थाः स्वीकृतास्तैर्वर्जितं ३१

वेदम्यासाभवा
नस्तु ३२

॥६॥

ब्रह्म हस्तात् ब्रह्म हस्तायाः ब्रह्म हस्तारूपा नमो ह्यपातकदोषात् प्रकृतो भवति ॥ ३५ ॥

परमात्मरूपं ॥ एवं च तं परमात्मानं प्रति पशुमशक्नुमस्तु दुःतरः करणस्याऽतः करणसुध्वर्धनाह ॥
 यः प्रसिद्धो मुमुक्षुरनुमन्तसाक्षात्कारः शतरुद्रियं न मस्ते रुद्र इत्यादिरुद्राध्यायः प्रधीते पठति य
 पाशकिं नित्यं स शतरुद्रियाध्यायकः ॥ अग्निपूतः अग्निनिः श्रोतेऽस्मान्तेः पवित्रीकृतो न वति ॥ सु
 रापातात् ॥ महिषपातात्मा हापातकदोषात्प्रकृतो भवति ॥ ब्रह्म हस्तात् ब्रह्म हस्तायाः ब्रह्म हस्तारूपा नमो
 हापातकदोषात्प्रकृतो भवति ॥ हस्तारूपात् ॥ हस्तं करणीयं बुद्धिपूर्वकं पापं अहंत्वं श्रुत्वा बुद्धिपूर्वकं पापं
 तस्मात्प्रकृतो भवति ॥ तस्मात् शतरुद्रियाध्यायनात् ॥ विरुद्धं न मुक्ता विमुक्ताः पशुवते मोक्ष
 तिरिक्तोऽविमुक्तः पशुपतिः तं प्राप्तिं न वति ॥ अस्यामम उक्तं पारमहंस उच्छृण्वन् स यस्यास्ति सो
 ऽत्याममी ॥ सर्वदानिरंतरं स हृद्दि वसेद्वि वसे एकवारमित्यर्थः वाशब्दोऽधिकारिसामर्थ्या
 तु सारेण व्यवस्थितविकल्पार्थः ॥ जयन् अनेन रुद्राध्यायजपेन ज्ञानं अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्का
 ररूपं प्राप्नोति ॥ संसाराणं वनाशनं ॥ यस्मादुद्धाध्यायजपोऽशेषपापनिवर्हणद्वारा ब्रह्मसाक्षा
 त्कारहेतुः तस्मादेवं विदित्वा उक्तप्रकारेण त्रिनेत्रध्यानरुद्राध्यायाध्यायनादिना साक्षात्

၈၅၇

त्वएतंपरमात्मानं कैवल्यं केवलं स्यात्तन्नो जायते कैवल्यं तत्फलं पुरुषान्नितापदिष्यं सर्व
 पुरुषार्थसमाप्तिनूतं प्रश्रुते प्राप्नोति कैवल्यं फलमश्रुत इति पाह्या स उपनिषत्परिस
 मास्यर्थः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यनिंदात्मकज्यपादशिष्यशकरानंद
 जगवतः वृत्तिः कैवल्योपनिषद्दीपिकासंपूर्ण ॥ ॥ श्रीरत्नकलाहमस्तु ॥ ॥ छ ॥

נפ"ו